

CONTEMPORARY SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Наталія Майструк, к. с. н.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут

імені Ігоря Сікорського», Україна

КОМУНІКАТИВНІ ФЕНОМЕНИ ГЛОБАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ДОВІРИ/НЕДОВІРИ

Nataliia Maistruk, PhD in Sociology

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Ukraine

COMMUNICATIVE PHENOMENA OF A GLOBAL SOCIETY IN THE CONTEXT OF TRUST/DISTRUST

The article deals with such communicative phenomena as conflict, consensus, pseudo-consensus, as well as the dialectic of trust/distrust in the context of global transformations of the present; it indicates the necessity for further development of conflict management as a system of certain mediated communication strategies for resolving conflicts. Attention is drawn to the fact that the information communication system, which plays a decisive role in the age of globalization, affects the transformation of all social spheres and individuals, which cause systemic and non-systemic cognitive transformations. The level of trust in contemporary global society is determined by factors such as: the level of national economic development, the nature of legislative and executive power in the country, the level of corruption and crime, the availability of education, quality of life and the degree of subjective satisfaction with it.

Keywords: conflict, consensus, conflict management, communicative paradigm, communicative action, trust, distrust.

Постановка проблеми. У світі, що глобалізується, де інформація постійно «мандрує» по всій земній кулі, ми регулярно вступаємо у контакт з іншими людьми, які думають та існують не так, як ми. Як відмічає Ю Габермас, європейська культура протягом багатьох століть була пронизана конфліктами між містом та селищем, між церковними та секулярними владами, конкуренцією між вірою та знаннями, боротьбою між політичними структурами та антагоністичними класами, вона у муках вчилася поєднувати відмінне, інституціоналізувати суперечності, стабілізувати напруженості. Так, космополіти вітають та сприймають культурну різноманітність, а фундаменталісти вважають її небезпечним явищем, незважаючи на те, про що йде мова – релігію, етнічну ідентичність або націоналізм, бо вони шукають сховище у оновленій та «очищеній» традиції, а часто-густо і у насильстві. Тобто, спіраль насилля починається із спіралі порушеної комунікації. У міжкультурних відносинах право створює інституціональні можливості для формальних спроб розуміння, а у повсякденних комунікативних практиках мають бути закладені засади для формування капіталу довіри.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічні засади дослідження складають різні парадигми, що пояснюють особливості суспільних суперечностей функціонування сучасного глобального суспільства, а також протікання конфліктних процесів в ньому. На особливу увагу заслугове комунікативна парадигма, що була розроблена Ю.Габермасом, Н.Луманом. З цих позицій досліджувалися сучасні особливості феномену «конфлікту» і стратегії його врегулювання на різних рівнях суспільної життєдіяльності, включаючи глобальний. Парадигмальні засади

вивчення феномену довіри у глобальну добу закладені такими вченими як Ф.Фукуяма, П.Штомка, Луман, Е.Гіденс. В українській гуманітарній думці проблема довіри до різних соціальних інститутів тривалий час досліджується Є.Головахою, А.Горбачиком у моніторингових дослідженнях «Європейське соціальне дослідження», «Українське суспільство», а також В.Паніотто, І.Бекешкіною та іншими українськими соціологами.

Мета статті – проаналізувати такі комунікативні феномени як конфлікт, консенсус, псевдозгода, а також діалектику довіри/недовіри у контексті глобальних трансформацій сучасності.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, реальне життя насичене різноманітними тенденціями, тут є місце і для конфліктів, і для консенсусу, які за умов глобалізації підпадають під вплив багатьох чинників, в тому числі трансформацій. Оскільки суспільства являють собою складні, плюралістичні, структуровані системи дії («перехресні соціальні поля» В.Бюль), то і суспільні суперечності як основи конфліктів мають тенденції до урізноманітнення та напластування у сучасності. Це обумовлює різноманітність підходів, моделей вивчення феномену «конфлікту» і стратегій його врегулювання на різних рівнях суспільної життєдіяльності, включаючи глобальний. З точки зору еволюції дослідження конфліктів виділяють діадичну та тріадичну моделі. У контексті діадичної моделі, конфлікт відбувається між двома соціальними групами, при цьому виділяється основна причина їхнього протистояння. Тріадична модель спирається на ідею Зімеля про те, що в конфлікті можуть брати участь три сторони, і припускає в зв'язку з цим, багатозначність та множинність його суб'єктів і причин. Що стосується конфліктного менеджменту, то можна назвати наступні підходи: морально-правовий (нормативний) підхід – врегулювання конфлікту з допомогою вибору правових і моральних норм; силовий підхід використовується коли за нерівності партнерів сильніша сторона намагається придушити слабшу і нав'язати їй свою волю; реалістичний підхід – метод торгу або примусово-переговорний; ідеалістичний підхід має місце, коли всі зацікавлені сторони, незалежно від стану і статусу, встановлюють взаємовідносини, прийнятні для всіх; компромісний підхід – згода, порозуміння з політичними супротивниками, досягнуті шляхом взаємних поступок; консенсусний підхід – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх соціальних та політичних груп суспільства; інтегративний підхід передбачає, що кожна із сторін, забуваючи про свої попередні цілі й цінності, знаходить нові взаємоприйнятні.¹

Щоб це життя і дійсна природа соціальних відносин не були викривлені, необхідно, і тут не можна не погодитися з думкою відомого соціолога Л.Козера, досліджувати як коріння згоди, так і коріння конфлікту між індивідами та різними соціальними групами. Але питання про те, як співвідносяться «консенсус» та «конфлікт» в теорії соціального конфлікту залишається відкритим, а тому наукові дослідження і дискусії в цьому напрямі є продуктивними. З точки зору етимології, поняття консенсус – це антонім по відношенню до поняття конфлікт. Так само протилежні і суспільні процеси, які вони відображають. Соціальні ситуації, які змінюють одна одну, підтверджують відповідно позицію тих вчених, хто акцентує увагу на конфлікті, то тих, хто віддає перевагу консенсусу. Як точно зауважує А.Назарчук, дослідник Габермаса, у вченого вперше комунікація, а не системи, інститути, структури була підґрунтям теорії соціуму². За задумом Габермаса, концепція комунікативної дії, серцевину якої складає поняття консенсусу, повинна була стати доповненням до класичних теорій. У центрі уваги Габермаса знаходяться такі питання, як взаєморозуміння, консенсус. Комунікація орієнтована на досягнення, збереження або відновлення консенсусу як основного фактора солідарності і стабільності суспільства.

Комунікативна дія, на думку Габермаса, вирізняється від цілераціональної, яка існує у двох формах – інструментальній та стратегічній. Комунікативна дія передбачає координацію дій суб'єктів, але керуючись не розрахунками на власну вигоду, на успіх, як це має місце в цілераціональній дії, а через акти досягнення розуміння між ними.

В комунікативній дії її учасники домагаються своєї мети за умови, що зможуть узгодити плани власних дій з загальним визначенням ситуації. Інакше кажучи, дія, орієнтована на успіх, вирізняється від дії, орієнтованої на комунікативне розуміння. Розуміння – це процес єднання суб'єктів, які здатні володіти мовою та діяти. Цілераціональні дії існують у сфері формальної

¹ Клюєв, К.(2015). Теоретико-практичні підходи щодо управління конфліктним процесом. *Evropský politický a právní diskurz*, 2, 6, 87.

² Назарчук, А.В. (2002) *Етика глобалізуючогося общества*. Москва: Директмедиа, 224.

прагматики. На відміну від них комунікативна дія, що орієнтована на взаєморозуміння, реалізується у сфері емпіричної прагматики. Саме комунікативна, буденна практика, що базується на імпліцитному знанні, складає середовище комунікативної дії, а не формально організовані системи знання або експертні культури чи теоретичний дискурс. Це середовище називається Габермасом життєвим світом. Комунікативна дія здійснюється всередині життєвого світу, в якому існують учасники комунікації.

В теорії комунікативної дії мова є важливим компонентом тому, що мовне розуміння – це «механізм координації дій». Мовні дії можуть використовуватися і в стратегічній дії, але тільки для комунікативної дії вони мають «конститутивне значення». Комунікативне розуміння вказує на раціонально мотивовану згоду, яку досягнуто учасниками. У контексті його теорії «взаєморозуміння» мінімально позначає те, що два суб'єкти однаково розуміють визначене висловлення, а максимально, – що між двома суб'єктами існує згода з приводу правильності висловлення щодо загальноприйнятого нормативного фону, згода щодо чогось у світі і взаємна прозорість намірів¹.

Метою процесу взаєморозуміння є досягнення згоди. Але насправді більш звичайними є стани непорозуміння та неправильного розуміння, нещирості або змушеної згоди. У реальному житті згода може бути фактично досягнутою під впливом зовнішніх чинників, але самими учасниками комунікації не вважається власне згодою, оскільки вона не ґрунтується на спільних переконаннях. Тобто з погляду комунікативного аспекту згоди принципово важливим є момент невимушеного визнання. І саме з процедурою інтерсуб'єктивного визнання змісту комунікативних актів Габермас пов'язує раціональний характер практики взаєморозуміння. «Процеси взаєморозуміння націлені на таку згоду, яка відповідає умовам раціонально мотивованого схвалення змісту певного виразу. Комунікативно досягнута згода має раціональне підґрунтя»².

Використовуючи поняття «раціональний», Габермас показує тісний зв'язок між раціональністю та знанням. Раціональність символічних виявів суб'єкта передбачає доступність їх для критики, тобто можливість їх обґрунтування.

Габермас виокремлює дві форми повсякденної мовної комунікації: «наївну» комунікативну дію та дискурс. Дискурс являє собою засіб обстоювання комунікативної позиції за допомогою наведення аргументації щодо спірних претензій на значимість із метою досягнення загально значимої згоди. Стосовно фактичних комунікативних практик дискурс є «ідеальною мовною ситуацією», оскільки він організований за певними правилами. По-перше, обов'язковою умовою є відкритість дискурсу, рівноправність усіх його учасників; по-друге, у дискурсі не дозволяється здійснювати примус із метою досягнення згоди; по-третє, учасники дискурсу можуть діяти лише на підставі мотиву досягнення кооперативної та аргументованої згоди.

Феномен *псевдозгоди* характеризується як результат систематичних порушень комунікації та порушення одного чи більше правил дискурсу³. Причому структура комунікативних практик тільки тоді не містить жодного примусу, коли усім можливим учасникам надаються рівні (симетричні) шанси для здійснення мовних актів, коли у комунікації привалює лише специфічний «ненасильницький примус» кращого аргументу.

Для Габермаса, саме дискурсивна етика, є гарантією неупередженості формування консенсусу. Що справедливо, і що істинно визначається винятково учасниками комунікативного процесу. Разом з тим, при встановленні істини у формуванні комунікативної раціональності, на думку Габермаса, повинні дотримуватися наступні вимоги дискурсивної етики:

- 1) жоден з учасників обговорення не повинен бути виключеним з дискурсу (загальності);
- 2) всі учасники повинні мати рівну можливість висловлювати і критикувати ціннісні висловлення в процесі дискурсу (автономності);
- 3) учасники дискурсу повинні рахуватися з ціннісними висловленнями один одного (виконання ідеальної ролі);
- 4) розходження в можливостях між учасниками дискурсу повинні бути усунуті, якщо вони заважають установам консенсусу (прозорості).
- 5) вимога дискурсивної участі.

¹ Хабермас, Ю.(2001) *Моральное сознание и коммуникативное действие*. СПб.: Наука, 91–92.

² Habermass, J.(1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt: Suhrkamp, 2, 387.

³ Фурс, В.Н.(2000) *Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса*. Минск: Экономпресс, 66.

Щодо аналізу специфіки практичних дискурсів, то Габермас вказує на певні обмеження їх.

По-перше, практичні дискурси зберігають внутрішній зв'язок, з одного боку, з естетичною, а з іншого – з «терапевтичною критикою», а ці форми аргументації не відповідають умовам точних дискурсів, згідно з якими дискусію можна проводити достатньо відкрито й достатньо довго. До того ж, практичні дискурси завжди зумовлені певною конкретно-історичною ситуацією.

По-друге, практичні дискурси не можуть позбутися тиску суспільних конфліктів, так само як теоретичні і експлікативні. Вони «більш навантажені дією», оскільки спірні норми порушують рівновагу у відносинах інтрасуб'єктивного визнання. Навіть коли спір щодо норм ведеться дискурсивними засобами, він залишається укоріненим у «боротьбі за визнання».

По-третє, практичні дискурси, як і всі інші види аргументації, можна уподібнити острівкам, яким загрожує затоплення у морі практики, де аж ніяк не домінують засоби врегулювання конфліктів, орієнтовані на консенсус. Засоби досягнення взаєморозуміння знов і знов витісняються інструментами насилля¹.

Комунікація є невід'ємною частиною системи дій: лише досягаючи розуміння щодо ситуації дії, актори можуть адекватно діяти. Розуміння – це механізм координації дій, який значною мірою спирається на багаторівневу систему знань. Прагнучи до розуміння, актор докладає інтерпретаційних зусиль, виявляючи сенс повідомлення в контексті ситуації. Сукупність сенсів структурується в процесі культурного виробництва і складає «життєвий світ» учасників комунікації, цілісне імпліцитне знання, що представляє собою безліч культурних зразків тлумачення світу. Системні трансформації мають конфліктогенний потенціал щодо так званих постматеріальних цінностей, збереження природних засад та комунікацій внутрішніх структур гранично диференційованих життєвих форм. За цим приводом в нових граничних площинах між імперативами систем та життєвих світів спалахують конфлікти, які компромісним структурам ніяк не вдається упередити².

Сучасні суспільства, як відомо, знаходяться під впливом глобальних тенденцій. Глобалізація означає стягування усього світу у відкриту систему фінансово-економічних, суспільно-політичних та соціокультурних зв'язків на основі новітніх комунікаційних та інформаційних технологій. Як зазначав У.Бек, глобалізація – це всі ті процеси, завдяки яким народи світу інкорпорується у єдине світове суспільство, «глобальне суспільство». Найважливішими ознаками глобалізації вважають: процес зміцнення всебічних зв'язків між максимально віддаленими куточками світу; поширення у світовому масштабі єдиних, фактично спільних для всього людства технологій, культурних практик, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки; виникнення спільних для всього людства проблем, ризиків (економічного, політичного, військового, екологічного та ін. характеру); процес усталення вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття, породжуваних поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежності країн та народів.

Однією з найважливіших рис сучасності є поява віртуального простору, тому система інформаційних комунікацій є дуже важливою і відіграє вирішальну роль у добу глобалізації внаслідок необхідності: стійких інформаційних обмінів між різними соціальними суб'єктами в межах формування глобального інформаційного простору; передачі достовірної інформації без спотворень та втрат; задоволення суспільних запитів, пов'язаних з постійними розширенням доступу до наявних обсягів інформації тощо.

В цілому, глобальні інформаційні ресурси та засоби їх використання, створюючи глобальний інформаційний простір, обумовлюють трансформацію інформаційної сфери кожної держави. Розрізняють наступні групи інформаційних ресурсів: ресурси загально цивілізаційного значення; ресурси, що вводяться до глобального інформаційного простору з метою здійснення глобального впливу окремими міжнародними суб'єктами інформаційної діяльності; ресурси, що виділяються державами, націями, різними соціальними суб'єктами як продукти для міжнародного ринку інформації; інформаційні ресурси, що є основним компонентом інформаційних, гібридних воєн та ресурси нейтралізації такого впливу; ресурси кіберзлочинності та нейтралізуюча їх інформація³.

¹ Хабермас, Ю. (2001) *Моральное сознание и коммуникативное действие*. СПб: Наука, 166–167.

² Хабермас, Ю. (2002) *Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма // Теоретическая социология: Антология*, 2, 366.

³ Горовий, В.М. (2015). *Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації*. Київ: НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 29.

Як зазначає Г.Почепцов, найсуттєвішими трансформаціями сучасних просторів є когнітивні, які можуть бути разовими, несистемними, а може змінити усю модель світу як окремого індивіда, так і масової свідомості загалом («перебудова» у СРСР). Когнітивні трансформації відбуваються як на практичному (акцент на одних подіях та замовчування або маніпуляції щодо інших), так і теоретичному рівнях (нові парадигми у теоретичних дискурсах)¹.

У сучасній швидкоплинній реальності політичні суб'єкти повинні розробляти та впроваджувати комунікативні стратегії, що розраховані на різні групи населення як на національному, так і глобальному рівнях. Серед недоліків, які існують у цьому аспекті в Україні, виділяють наступні: інформація яка публікується українськими політичними партіями у мережі Інтернет не викликає значного інтересу серед користувачів даної мережі; відсутність комунікативної складової та зворотного зв'язку; офіційні сторінки партій у соціальних мережах та партійний сайт містять ідентичну інформацію; більшість інформаційного контенту, який публікується у соціальних мережах, не є адаптованим до формату соціальних мереж; ігнорується можливість проведення вебінарів, відео-конференцій, недостатня кількість соціологічних опитувань та публікацій інтерактивних матеріалів для навчання партійних активістів тощо².

Безперечно, в усьому світі країни, відповідно до рівня свого розвитку, стають інформаційними з різною швидкістю та різною мірою. З іншого боку, суспільства та економіки можуть досягати дуже схожих рівнів техніко-організаційного інформаціоналізму, попри початкову відмінність їхніх історій та культур, різноманітність інституцій та специфіку форм соціальної організації. В цілому, існують загальні інформаційні технології та глобальна економіка, але вони існують у середовищі людської багатоманітності, а значення інформаційної доби полягає саме в тому, що це глобальна, різноманітна, багатокультурна реальність. За цих новітніх умов важливим є збереження базисних засад існування людства загалом та довіри як стратегічної основи соціальної дії, оскільки віртуальна «простота буття» наштовхується у реальності на невідповідність) запитів індивідів та швидку змінність «правил гри». Дослідницька увага у сьогоденні зосереджена на діалектиці довіри/недовіри як стратегічних засад соціальної дії. І довіра, і недовіра урівнюються як ресурси виживання або як механізми редукції складності за Луманом, а вибір поведінкових стратегій обумовлюється їх мобілізаційним потенціалом. Ці стани звільняють та мобілізують дії актора, сприяють творчій, інноваційній, підприємницькій активності в процесі комунікації з іншими індивідами. Слід зазначити, що він розрізняє поняття «системна довіра» (як упевненість), яка характерна для взаємодії індивіда з функціональними системами (економіка, політика), і «особова довіра» (як просто довіра).

Що стосується чинників, що впливають на рівень довіри у сучасному глобальному суспільстві, то традиційно виділяють наступні: рівень національного економічного розвитку, характер законодавчої та виконавчої влади у країні, рівень корупції та злочинності, доступність освіти, якість життя та ступінь суб'єктивної задоволеності життям. Згідно результатам дослідження Х. Бьорнскова, яке було проведено на матеріалі масштабної вибірки (більше 100 країн) можна зазначити, що економічна нерівність головним чином впливає на рівень соціальної довіри тільки у країнах з населенням більше ніж 10 млн³. У розвинених країнах нерівність доходів негативно віддзеркалюється на індексі довіри, а у бідних країнах цей чинник практично з ним не пов'язаний. Що стосується соціально-політичного виміру, то вплив політичних чинників більшою мірою спостерігається за умов гострої боротьби у багатопартійних системах. У країнах, де домінує ліва ідеологічна орієнтація їх вплив також більший, ніж у державах з правою ідеологічною орієнтацією. У монархічних державах індекс соціальної довіри вищий, ніж у країнах з посткомуністичними режимами. Подібні результати презентує і Європейське соціальне дослідження⁴. При цьому в Україні рівень довіри до політичних інституцій є найнижчим серед усіх посткомуністичних країн.

¹ Почепцов, Г. (2018). Трансформации виртуального пространства в процессах влияния. *Psyfactor* <<http://psyfactor.org/lib/virtualworld9.htm>> (2018, червень, 11).

² Тимченко, М. (2017). Мережева організація як новий тип функціонування структури політичних партій. *Evropský politický a právní diskurz*, 4, 2, 40.

³ Bjornskov, Ch. (2008). Social trust and fractionalization: A possible reinterpretation. *European sociological rev.*, 4, 3, 271-283.

⁴ Головаха, С., Горбачик, А. (2014). Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами Європейського соціального дослідження 2005-2007-2009-2011-2013, 20-24.

Висновки. Перехід суспільства від тоталітаризму до демократії посилює дію конфліктогенних чинників у всіх без винятку життєво важливих сферах та соціальних інституціях суспільства – політиці та економіці, міжнародних, міжнаціональних, сімейних та побутових відносинах, екології та ідеології, освіті та культурі. Сучасний український соціум є таким, що глобалізується, модернізується та трансформується водночас. Тому йому притаманні проблеми та конфлікти, що властиві всім цим процесам і напластовуються одне на одне. Продовження досліджень у напрямку розвитку конфліктменеджменту, в тому числі і особливостей різних комунікативних стратегій, різних комунікативних феноменів та їх трансформацій під впливом глобалізації є вельми важливим. Так, наприклад, діяльність не тільки політиків на державному рівні, а й сучасних менеджерів і фахівців з управлінського консультування зв'язана з вирішенням різного роду суперечностей, що виникають в організаційних системах або в міжорганізаційному просторі на національному або глобальному рівнях. Оскільки одним з головних викликів сучасності є пошук нових засад довіри у глобальному суспільстві, то подальший розвиток конфліктного менеджменту, комунікативних стратегій, наукові дослідження у галузі інноваційних форм управління у цьому контексті є актуальним напрямом наукових розвідок.

References:

1. Kliuiev, K. (2015) Teoretyko-praktychni pidkhody shchodo upravlinnia konfliktnym protsesom [The theoretical and practical approaches to conflict management process]. *Evropský politický a právní diskurz* [European political and legal discourse], 2, 6, 87. [in Ukrainian].
2. Nazarchuk, A.V. (2002). *Etyka hlobalyzyruishchehosia obshchestva* [The ethics of a globalizing society]. Moscow: Dyrektmedya. [in Russian].
3. Habermass, J.(1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt: Suhrkamp. [in German].
4. Furs, V.N. (2000). *Fylosofyia nezavershennoho moderna Yurhena Khabermasa* [Jurgen Habermas Philosophy of incomplete modern]. Minsk: Ekonompres. [in Russian].
5. Khabermas, Yu. (2001). *Moralnoe soznanye y kommunykativnoe deistvye* [Moral consciousness and communicative action]. St. Petersburg: Nauka. [in Russian].
6. Khabermas, Yu. (2002). *Otnosheniya mezhdru systemoi y zhynennym myrom v uslovyakh pozdneho kapytalyzma* [Relations between the system and the life world in the conditions of late capitalism]. Moscow: Unyversytet. [in Russian].
7. Horovyi, V.M.(2015) *Natsionalni informatsiini protsesy v umovakh hlobalizatsii* [National information processes in the conditions of globalization]. Kyiv: NAS of Ukraine, National V.I. Vernadsky's Library of Ukraine [in Ukrainian].
8. Pocheptsov, H. (2018). Transformatsyy vyrtualnoho prostranstva v protsessakh vlyianyia [Transformations of virtual space in the processes of influence]. *Psyfactor* <<http://psyfactor.org/lib/virtualworld9.htm>> [in Russian]. (2018, June, 11).
9. Tymchenko, M. (2017). Merezheva orhanizatsiia yak novyi typ funktsionuvannia struktury politychnykh partii [Networking organization as a new type of the functional structure of political parties]. *Evropský politický a právní diskurz* [European political and legal discourse], 4, 2, 40. [in Ukrainian].
10. Bjornskov, Ch. (2008). Social trust and fractionalization: A possible reinterpretation. *European sociological rev*, 4, 3, 271-283. [in English].
11. Holovakha Ye., Horbachyk, A. (2014). *Tendentsii sotsialnykh zmin v Ukraini ta Yevropi: za rezultattamy Ievropeiskoho sotsialnoho doslidzhennia 2005-2007-2009-2011-2013* [Trends in social change in Ukraine and Europe: according to the results of the European Social Survey 2005-2007-2009-2011-2013]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].